

**К.КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ
БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИ**

**И.АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫНЫН
Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

Д. 10.17.548 Диссертациялык кеңеш

Кол жазма укугунда
УДК:81-112:434.1(575.2) (043.3)

Исакова Таалайкан Жумабаевна

**КӨП ЖАНА ӨТМӨ МААНИЛЕРДЕ КОЛДОНУЛГАН ТИЛДИК
БИРДИКТЕРДИН ЭПОСТОРДО БЕРИЛҮҮ БӨТӨНЧӨЛҮКТӨРҮ**

10.02.01 – кыргыз тили

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2018

Диссертациялык иш Ош мамлекеттик университетинин кыргыз тили илими кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: филология илимдеринин доктору, доцент
Элчиев Жаанбай

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору, профессор
Усубалиев Бейшенбай Шенкеевич

филология илимдеринин кандидаты, доцент
Шакирова Мавлюда Рысбаевна

Жетектөөчү мекеме: К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин кыргыз тили илими кафедрасы.
Дареги: 722200, Каракол шаары, Ж.Абдырахманов көчөсү, 103.

Диссертациялык иш 2018-жылдын 30-ноябрында саат 14.00дө К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин, И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Т.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун алдында филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча түзүлгөн Д.10.17.548 Диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720044, Бишкек ш., Ч.Айтматов проспекиси, 27. [http: www.bhu.kg](http://www.bhu.kg)

Диссертациялык иш менен К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин (720044, Бишкек шаары, Ч.Айтматов проспекиси, 27) илимий китепканасынан таанышууга болот.

Автореферат 2018-жылдын 30-октябрында жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин
кандидаты, доцент

С.К. Каратаева

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. Түрк тилдеринде элдик оозеки чыгармалардын тилдик бөтөнчөлүктөрүн изилдөө иш аракеттери ХХ кылымдын экинчи жарымынан кийин активдүү жүрө баштаган. Ошол учурдагы бир топ тилчи-окумуштуулардын көңүл борборлорунун бул темага бурулушуна Э.В.Севортян, Н.А.Баскаков өңдүү белгилүү тюркологдордун түрк тилдериндеги тарыхый эстеликтердин, адабий мурастардын тилин ар тараптан изилдөө зарылдыгын көрсөткөн эмгектери негиз болгон.

М.Мураталиев “Баатырдык кенже эпостордун тилиндеги бөтөнчөлүктөр” (1976) деген эмгегинде элдик поэтикалык чыгармалардын тилин изилдөөнүн зарылдыгын белгилеп келип, М.Горькийдин: “Оозеки чыгармачылыктын чеберчилиги – мүнөздөрдү жана типтерди түзүү чеберчилиги. Ал элестетүүнү, жоромолдоону, ойлоп чыгууну талап кылат”, – деген сөзүн цитата келтирет да, “Демек, элдик оозеки чыгарма – тилди, адабиятты, тарыхты, этнографияны ж.б. көрүнүштөрдү үйрөнүүдө зор көмөк бере алуучу бай казына. Ошон үчүн кыргыз эпосторунун тилин атайын үйрөнүү иши талап кылынат”, – деген пикирин айтат. Башка түрк тилдериндеги эпос, дастандардын тилдери Ж.Байзаков, Е.Жубанов, С.Байлиев, Д.Мамедкулиев, М.Турабекова өңдүү окумуштуулар тарабынан атайын максатта изилденгендигин белгилейт. Бул көрсөтүлгөн изилдөөлөрдө жана М.Мураталиевдин аталган эмгегинде да эпостук чыгармалардын тилдик курулушу тил илиминин, дээрлик, бардык тармактары боюнча каралган. Ушундай эле “максималдуу пландагы” иликтөө С.Кайыповдун “Проблемы поэтики эпоса “Эр Тештук”. (1990) деген эмгегине да мүнөздүү.

Биз бул изилдөөбүздө кенже эпостордун (баатырдык, турмуштук) тилиндеги түз кабылданбаган, же бир маанилүү эмес сөз жана сөз айкаштарынын текст ичиндеги көп кырдуу маанилик өзгөчөлүктөрдө колдонулушун ар тараптан анализдөөгө аракеттендик. Башкача айтканда, эпостук чыгармалардын тилин тил илиминин тыгыз байланыштагы бир тармагы болгон лексикология, семасиология, фразеология салааларынын талап-нормаларына ылайык карадык.

Кыргыз тилинин уюткусу болгон элдик оозеки чыгармалардын тили убакыт өткөн сайын сейрек колдонулуп, кийинки муундар үчүн “түшүнүксүз” болуп бараткандыгы талашсыз. Өзгөчө, ааламдашуу процесси жүрө баштагандан бери, китептин ордун компьютер менен мобилдик телефон алмаштыргандан бери эпостук чыгармалардын окулуу чөйрөсү улам тарып баратат. Андыктан эл аралык эмес ар кайсыл улуттук тилдердин тилчи илимпоздору, алдыңкы өкүлдөрү өз эне тилдеринин кылымдап келе жаткан баалуулуктарынын, жок дегенде, илимде сакталып калышы үчүн кам көрүштөрү керек деп ойлойбуз. Тилдеги андай баалуулуктардын эң негизгиси болуп маани туюнтуучулук, адам ой жорумун түрдүүчө ыктарда жеткиликтүү, элестүү, көрктүү

кылып чагылдыра алуучулук касиеттери эсептелет. Биз изилдөөгө алган эпостук чыгармалардын тилинен мындай көп кырдуу маанилерде колдонулган, айтылган касиеттерди өз ичине камтыган тилдик бирдиктердин өтө арбын колдонулгандыгын көрөбүз. Алар экиден сегизге чейинки белгилүү чектеги айырмачылыкка ээ болгон маанилерде колдонулуп, ар кайсыл эле окурман эмес, тил илими менен алектенип жүргөн окурманды да ойлонто, же таңданта койгон учурлар кезигет. “Кыргыз тилинин сөздүгүнө” (2011) киргизилбей калган көп, өтмө маанилүү сөздөр менен фразеологизмдер да учурайт.

Бул айтылгандар изилдөөбүздүн темасынын актуалдуулугун айгинелейт деген ойдобуз. Ошентип, кыргыз тилинин өзгөчөлүгүн айгинелеп турган эпостук чыгармалар адабият багытынан бир топ терең изилденип, бирок тилдик бөтөнчөлүктөрү, өзгөчө, семантикалык аспектиден, дээрлик, иликтенбегендиги, кыргыз тилиндеги лексикалык, фразеологиялык бирдиктердин лингвопоэтикалык, стилистикалык жактарынын карала электиги ишибиздин зарылдыгын шарттайт

Изилдөө темасынын негизги илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациянын темасы ОшМУнун кыргыз тили илими кафедрасынын илимий иштеринин планына жана мамлекеттик тилди, анын теориясын өнүктүрүү программаларына шайкеш келет.

Иштин изилдөө объектиси – кенже эпостордун тилинде кезиккен көп жана өтмө маанилүү сөздөр менен сөз айкаштары. Ал эми **предмети** катары ошол сөз жана сөз айкаштарынын чыгармада колдонулуу маани-маңызы, орду, ролу, түрлөрү менен грамматикалык формалары алынды.

Диссертациялык иштин максат, милдеттери. Изилдөөнүн негизги максаты – кенже эпостордо кезиккен көп, өтмө маанилүү сөз жана сөз айкаштарынын, сүйлөмдөрдүн колдонулуу бөтөнчөлүктөрүнө семасиологиялык, лингвопоэтикалык багыттардан илимий анализ жүргүзүү. Бул максатты иш жүзүнө ашырууда төмөнкүдөй милдеттер коюлат:

-иштин темасына тике жана кыйыр түрдө катышы бар илимий адабияттар менен кеңири таанышуу аркылуу фактылык материалдарды топтоштуруу;

-эпостук чыгармалардын тили боюнча айтылган пикирлерди жалпылаштыруу менен жекече байкоолорду белгилөө;

-атооч сөз түркүмдөрүнө кирген көп, өтмө маанилүү сөздөрдүн тексттеги маанилик өзгөчөлүктөрүн анализдөө;

-көп, өтмө маанилүү нагыз жана туунду формадагы этиштердин маанилик, структуралык, көркөмдүк бөтөнчөлүктөрүн иликтөө;

-фразеологизмдер менен сүйлөмдүк курулушта уюшулган тилдик бирдиктерде камтылган өтмө маанилүүлүктүн берилиштерин ар тараптан изилдөө;

-эл оозунда кеңири колдонулуп, сөздүктөргө кирген жана сейрек кол-

донулуп, сөздүктөргө кирбей калган полисемантизмдер менен фразеологизмдерди өз ара салыштырып сыпаттоо.

Изилдөөнүн методологиялык негиздери жана колдонулган методдор. Иштин методологиялык пайдубалын лексикология, лексикография, семасиология, фразеология, лингвопоэтика, стилистика, кеп маданияты сыяктуу тил илиминин тармактарында негизделген принциптер, жоболор, теориялар, концепциялар түзөт.

Изилдөө процессинде, негизинен, **эмпирикалык** (байкоо жүргүзүү, жыйноо, системалаштыруу, саноо, чечмелөө, классификациялоо, лингвистикалык эксперимент ж.б.) жана **теориялык** (салыштыруу, сыпаттоо, моделдештирүү, анализ, синтез, жалпылаштыруу ж.б.) **методдор** колдонулду.

Иштин натыйжаларынын жаңылыгы. Кенже эпостордун тилдик бөтөнчөлүктөрү алгачкы жолу семасиологиялык, лингвопоэтикалык багыттардан атайын максатта изилденди. Эпостордо арбын колдонулган көп жана өтмө маанилүү тилдик бирдиктерге биринчи ирет тилдик анализ жүргүзүлүп, көп маанилүү сөздөр сөз түркүмдөрүнө ажыратылып анализделинди: зат атооч-36, сын атооч-22, сан атооч-5, ат атооч-5, жөнөкөй этиштер-38, татаал этиштер-40, туунду формадагы этиштер-45. Сөз түркүмдөрүнүн мындай сандык көрсөткүчтөрү этиш, зат атооч, сын атооч сөздөрдүн башка сөз түркүмдөрүнө салыштырмалуу көп маанилүүлүктү пайда кылуу мүмкүнчүлүктөрүнүн кеңири экендигин билдирет.

Бул сөздөрдүн экиден сегизге, кээде онго чейинки маанилик өзгөчөлүктөрү көрсөтүлдү жана тилдик анализ берилди. Ошондой эле фразеологизмдердин эпостук чыгармаларда түрдүүчө маанилик өзгөчөлүктөрдө, ар кыл грамматикалык формаларда колдонулушу, өтмө мааниде колдонулган сүйлөмдүк структурадагы тилдик бирдиктер талдоого алынды. Аларды туура кабылдоонун талаптары, эске алынчу тараптары белгиленди.

Коргоого сунушталган жоболор:

- эпостук чыгармалардын тили оозеки кепке мүнөздүү белгилерге, жалпы жакындыкты, окшоштукту түзгөн өз алдынчалык мүнөзгө ээ;
- баатырдык эпостор менен турмуштук эпостордун тилинде белгилүү чектеги айырмачылыктар бар, айрым өтмө маанидеги эпитеттер, туруктуу айкалыштар бардык баатырдык эпостордон кезигет;
- айрым көп жана өтмө маанилүү сөздөр менен сөз айкаштары бир нече эпосто ар кыл маанилерде, же кайталанып арбын колдонулса, айрым мындай сөздөр бир эле эпосто сейрек мааниде колдонулат;
- фразеологизмдердин ар кайсыл түрлөрү эпостордун тилинде, дээрлик, тыбыштык жактан өзгөртүлүп, түрдүүчө грамматикалык формаларда берилет;
- фразеологизмдик деңгээлге чыкпаган, бирок өтмө мааниде колдонулган сүйлөмдүк структурадагы бирдиктер ошол эпостун тилине гана мүнөздүү;

- көп, өтмө маанилерде колдонулган сөздөр да, сөз айкаштары да, сүйлөмдүк бирдиктер да уйкаштыкты, көркөмдүктү, образдуулукту, элестүүлүктү жаратуучу касиеттерге ээ.

- **Иштин теориялык мааниси.** Тилдик бирдиктер аркылуу туюнтулган көп жана өтмө маанилерди контекстке ылайык так аңдай алуу тилдик билим-таанымды, туюмду талап кылат. Фактылык материалдарды тил илиминин семасиология, лексикография, грамматика, лингвопоэтика, стилистика бөлүмдөрүнүн теорияларынын негизинде ар тараптан изилдөө ишибиздин теориялык маанисине катышат.

Диссертациянын практикалык керектүүлүгү. Изилдөөдө колдонулган, талданган фактылык материалдар, теориялык жоболор практикада арбын колдонулат. Мектеп окуучуларына элдик оозеки чыгармаларды окутууда бул талданган мисалдарды кенен тааныштыруу абдан жакшы натыйжа берет деген ойдобуз. Анткени жаш муундарга тилдеги көп, өтмө маанилүүлүктү аңдаттыруу маселеси – өтө татаал процесс. Ал эми иштин материалдарын, аларга карата айтылган түшүндүрмөлөрдү, пикирлерди жождордун филологиялык адистиктеги студенттерине окулуучу *лексикология (семасиология, фразеология, лексикография), морфология, синтаксис, стилистика, көркөм текстке лингвистикалык анализ* предметтерин өтүүдө пайдаланууга жана өзүнчө атайын курс катары окутууга мүмкүн.

Изилдөөнүн апробациясы. Диссертациялык изилдөөнүн материалдары 2013-жылдан бери ар кандай учурларда өткөрүлгөн илимий-практикалык конференцияларда баяндама түрүндө талкууланган.

Изилдөөнүн жыйынтыгынын жарыяланышы. Кыргыз Республикасынын Жогорку аттестациялык комиссиясы тарабынан сунушталган басылмаларда иштин мазмунуна байланыштуу 8 илимий макала жарык көргөн.

Иштеги натыйжалардын колдонулушу. Изилдөөдөн чыгарылган тыянактар, жоболор, талдоого алынган мисалдар ОшМУнун кыргыз тили илими жана гуманитардык илимдер кафедраларынын айрым окутуучулары тарабынан окуу процессинде колдонулуп, студенттердин кызыгууларын жаратып жатат. Мындан сөз жана сөз айкаштарындагы көп, өтмө маанилүүлүктүн өздөштүрүүгө зарыл да, татаал да маселе экендигин көрүүгө болот.

Изилдөөчүнүн жекече салымы. Илимий жетекчи менен биргеликте аныкталган максат-милдеттер изденүүчү тарабынан учурунда аткарылып турду. Фактылык материалдар, негизги тыянактар, жоболордун далилдери диссертант тарабынан иштелип чыгылды. Бардык байкоолор, сунуш-пикирлер, корутундулар конкреттүү мисалдар аркылуу аргументтелди.

Иштин курамы, түзүлүшү. Изилдөө киришүү менен корутундудан тышкары 4 баптан, пайдаланылган илимий жана көркөм адабияттардын тизмесинен турат.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүү бөлүмүндө изилдөөнүн актуалдуулугу, максат-милдеттери, объектиси, коргоого коюлуучу жоболор, теориялык, практикалык мааниси, апробациясы ж.б. аныкталды.

1-бапта көп, өтмө маанилүү сөз жана сөз айкаштарынын орус тили илиминде, түркологияда жана анын ичинен кыргыз тили илиминде изилдениши, бул проблемага байланыштуу айтылган илимий пикирлер жалпылаштырылып, айрым жекече пикирлер айтылды. Ишибиздин теориялык негиздерин аныктоого багытталып, ал эки параграфта каралды.

1.1. Тилдик бирдиктердин маанилик типтеринин лингвистикада изилдениши. Тилдик бирдиктердин маанилик өзгөчөлүктөрү, алардын лингвистикадагы орду грек тилинен алынган *сема (семема)*, *семантика* деген терминдер аркылуу туюнтулуп, аларды изилдөөчү лингвистиканын өзүнчө тармактары катары ажырап чыккан *семиотика (семиология)*, *семасиология*, *семантикалык синтаксис* деген бөлүмдөрүнүн изилдөө объектилери тил илиминин өзөк маселеси катары келген *маани* түшүнүгү болгондуктан, аны ар тараптан изилдөө иши ушул күндөргө чейин актуалдуулугун жоготпой, тескерисинче, кайрадан күчөп баратат.

“Сема” термини бизче, “белги” деген түшүнүктү билдирип, ал өз ичине чындыктагы нерселердин, көрүнүштөрдүн ар тарабын жана табиятын чагылдыруучу, айкындоочу тилдик минималдык бирдик болуп эсептелет.

“Семиотика” грекче *semeion* (белги, признак), *semeiotikos* (белгиге катышы бар) деген сөздөрүнөн алынып, адамзат коомундагы карым-катышты тейлөөчү жана сактоочу түрдүү белгилер системасынын жалпы түзүлүшү менен кызматын изилдөөчү илимий дисциплина деген мааниде колдонулат.

Тилдин жана көркөм чыгарманын семиотикасын XX кылымдын 20-30-жылдарында европалык структурализмдин өкүлдөрү: (Н.С.Турбецкой, Р.О.Якобсон Я.Мукаржовский, П.Г.Богатырев, Л.Ельмслев, В.Брендаль, Ю.Н.Тынянов, В.Б.Шкловский, Б.М.Эйхенбаум ж.б.), ошондой эле бул багыттардын кайсыл бирине кирбеген окумуштуулар А.Белый. В.Я.Пропп ж.б. негиздешкен. Алар өздөрүнүн эмгектеринде айрым көркөм адабий жана фольклордук чыгармаларды, айрым тилдик конкреттүү материалдарды окуп үйрөнүүнүн семиотикалык принциптеринин үлгүлөрүн көрсөтүшкөн.

Семасиология гректин *semasia* - маани, ой жана *logos* - сөз, окуу, үйрөнүү деген сөздөрүнөн алынган да, *семантика* сыяктуу эле бардык тилдик бирдиктердин маанилерин изилдөөчү илим деген кеңири мааниде жана семантиканын бир тармагы, нерселердин, түшүнүктөрдүн маанилик өзгөчөлүктөрүн, аларды туюнтуудагы жана кабылдоодогу тилдик ишмердүүлүктү (көп, өтмө маанилүүлүктү) изилдөөчү тил илиминин бөлүмү деген тар мааниде колдонулуп калат. Тил илиминин бул тармагы боюнча белгилүү окумуштуу

М.В.Никитин “Основы лингвистической теории значения” (1988) деген эмгегинде аныктамаларды берген.

1895-жылы ошол учурдагы семантика илимин негиздөөчүлөрдүн бири М.М.Покровский “семасиология”, “онамасиология” терминдеринин колдонулуу чектерин көрсөтүп, алар өз ара тыгыз карым-катышта келүү менен “семантика” деген жалпы түшүнүккө биригишет деп белгилейт.

“Семасиология” термини боюнча ар тараптуу изилдөө иштерин М.М.Покровский, В.В.Виноградов, В.А.Звегинцев, Д.Н.Шмелев, В.Г.Гак, Д.А.Буслаев, С.Д.Кацнельсон, И.В.Арнольд, М.Г.Арсенова, А.А.Леонтьев, О.Н.Селиверстова, Ю.Д.Апресян, А.А.Уфимцева, М.В.Никитин ж.б. окумуштуулар жүргүзүшкөн.

1.2. Сөз жана сөз айкаштарында камтылган маанилердин кыргыз тили илиминде изилдениши. Түркологиядагы лексикология, семасиология, фразеология маселелерине байланышкан илимий изилдөө иштери, негизинен, XIX кылымдын орто чендеринен башталган. Ал эми түрк тилдеринин лексикалык курамы, алардын туюнтмалары боюнча жазылган алгачкы илимий маалымат Орто кылымдарда эле улуу ойчул, лингвист – энциклопедист М.Кашгаринин “Түркий тилдер сөздүгү” (2011) деген атактуу эмгегинде берилген. Сөз жана сөз айкаштарындагы көп, өтмө маанилүүлүктүн камтылышы, сүйлөмдө берилиши жөнүндө кыргыз тили илиминде да бир топ илимий изилдөө иштери жүргүзүлгөн.

Лингвистика илим катары калыптана баштаган мезгилдерден тартып эле анын лексикология, семасиология бөлүмдөрү сөздүн карым-катнаш жасоодогу ролу, маанилик типтери, колдонулуу бөтөнчөлүктөрү жөнүндө изилдеп келе жатат. Кыргыз тилиндеги сөздөрдүн маанилик түрлөрүн, кепте колдонулуу өзгөчөлүктөрүн Д.Исаев, Ж.Мамытов, Э.Абдулдаев, С.Өмүралиева, Б. Усубалиев А.Жалилов өңдүү окумуштуулар жетиштүү фактылык материалдардын негизинде изилдешип, аныктамаларды беришкен. Аталган илимпоздордун ичинен сөз маанилерин Ж.Мамытов бир топ кеңири планда карап, сөздүн номинативдик мааниси, конкреттүү жана абстрактуу маанилер, грамматикалык маани жөнүндө да маалымат берген. Ал эми. С.Өмүралиева кыргыз тилиндеги көп маанилүү сөздүрдүн табиятын алгачкылардан болуп “Многозначность слов в современном киргизском языке и ее лексикографических разработках в современной киргизской лексикографии” (1979) деген аталыштагы диссертациялык ишинде ар тараптан караган. Ошондой эле “Кыргыз тилиндеги сөз маанилеринин айрым маселелери”(1986) деген окуу-усулдук колдонмосунда да сөздөгү көп маанилүүлүк маселесине кайрылган. Ал эми проф. Б.Усубалиев “Көп маанилүүлүктүн жаралыш себеп-өбөлгөлөрү жана ык-жолдору” деген көлөмдүү макаласында аталган тилдик проблемалуу маселенин лингвистикада изилденишин жалпылаштыруу менен, көп маанилүүлүктүн пайда болушундагы жаг-

дай-шарттарды конкреттештирип, төрт түргө бөлүп көрсөтөт. Мында окумуштуу “Адамдардын кубулуш, нерсе, касиет-сапат ж.б. ортосундагы жалпылыкты, ички байланышты көрө, андай билүү жөндөмдүүлүгү да көп маанилүүлүктүн пайда болушуна шарт түзөт...”. “Көп маанилүүлүктүн пайда болушуна көркөмдүк муктаждык да белгилүү бир роль ойнойт...” деген объективдүү илимий пикирлерди айткан. Макалада айтылган илимий пикир-көз караштар фактылык материалдар менен тастыкталуу аркылуу сөздөгү көп маанилүүлүккө байланышкан бир топ маселелер айкындалган.

Сөздөрдөгү жана сөз айкаштарындагы көп маанилүүлүк, жаңы түшүнүктөрдүн туюнтулушу түбөлүк жүрүп туруучу, лексикалык составдын өсүшүн шарттоочу процесстерден болуп саналат. Мындай тилдик көрүнүшкө далил катары кийинки учурларда эле туюнтуу маанилерин, колдонулуу алкагын кеңейткен *мүчө, уңгу, ийрим, борбор, көшөгө* деген өңдүү сөздөрдү көрсөтүүгө болот. Сөздөрдүн бул жол менен жасалган көп маанилүүлүгү тил илиминде “полисемия” деп аталат. Полисемантизм бир эле сөздүн **өз ара байланышы бар** бир канча маанилерди туюндурушу, ар кайсыл маанилердин негизги мааниден улам пайда болушу дегендикти түшүндүрөт. Мындай негизде келип чыккан көп маанилүү сөздөрдү тыбыштык курулушу жагынан гана бирдей болгон омоним сөздөр менен чаташтырбоо керек. Көп маанилүүлүк, же полисемия маанилик жалпылыктын негизинде пайда болот. Бул жагынан караганда, туунду жана өтмө маанилер полисемиянын пайда болушунун негизги шарты болсо, омонимдердин пайда болушунда булар эч кандай рол ойнобойт. Омонимдер жалпысынан генетикалык жактан ар түркүн болсо, көп маанилүү сөздөр тарыхый-генетикалык жактан бир түркүн. Жаңы мааниге ээ болгон сөздөр алгачкы маанилерин кошо сактоо менен көп маанилүүлүктү пайда кылат. Андай сөздөрдүн жаңы жана алгачкы маанилеринин бирге жашашы ошол сөздөрдүн номинативинин туруктуулугуна жараша болот. Айрым учурда номинатив шартка жараша архаикалык мүнөзгө ээ болуп, пассивдүү лексиканын катарына өтсө, кийинки мааниси, тескерисинче, активдешип, семантикалык өзөк катары кызмат өтөйт. Маселен, *ай, кун* деген сөздөрдүн планеталардын аталышын туюнткан алгачкы маанилери менен убакытты, мезгилдик түшүнүктү билдирген кийинки маанилери катар колдонулуп келе жатса, *кыйыр* деген сөз алгачкы *чети, акыры* деген маанисинен алыстап, *кыйыр тууган, кыйыр толуктооч* деген кийинки маанилеринде кеңири колдонулат. Ошондой эле алгачкы маанилеринен четтеп, жаңы түшүнүктө колдонулуп кеткен сөздөрдүн өзүнчө түрү катары чакчыл этиштердин редукцияланышынан (маанисин өзгөртүүсүнөн) пайда болгон *көздөй, карай, жана, сала, баса* деген өңдүү кызматчы жана сырдык сөздөрдү да кароого болот.

Сөздөрдөгү көп маанилүүлүк төмөнкүдөй жолдор аркылуу: метафоралык (*гүл*: 1) *кооз, жыттуу өсүмдүк*, 2) *сапат* – (*жигиттин гүлү*); метонимиялык

(**күн:** 1) планета, 2) мезгил, убакыт); синекдохалык (**көз:** 1) жандуулардын көрүү органы, 2) адам – (көзү жокто сөз кылба) пайда болот.

Көп маанилүүлүк жана омонимия маселелеринин окшош, айырмалуу жактарын төмөнкү мисалдар аркылуу да көрүүгө мүмкүн: **Ач:** 1) *ачка* маанисинде – сын атооч, 2) *эшикти ач* маанисинде – этиш. Бул берген маанилеринде аталган сөздөр – тыбыштык курулушу боюнча гана окшошуп калган омоним сөздөр. Бирок 1-сын атоочтук маанисинен (*Ач бала ток бала менен ойнобойт*) *Ач* бел, *ач талаа*, *ач көз*, *ач күсөң*, *ач албарс* деген маанилери келип чыккан. Ал эми экинчи, же этиштик маанисинен (*Айша терезени ачты*) *Американы ачуу*, *чогулушту ачуу*, *сыр ачуу*, *көңүл ачуу*, *көзүн ачуу* деген маанилери жасалган. Анткен менен **ач** сөзүнүн сын атоочтук мааниси М: (*Ач карышкыр*) этиш сөз түркүмүнө өтүп да колдонулат (М: *Каныбектин карды ачты*). Мындай учурду тыбыштык жактан гана окшошуп калган омоним сөздөр катары кароого болбойт.

Муун: Алгачкы мааниси – адамдардын жана жаныбарлардын дене мүчөлөрүнүн бүтүлүүгө ыңгайлашып, бириккен жерлери. Бул маанинин жалпы жакындыгына ылайык улам жаңы түшүнүктөрдү туюнтуу менен төмөнкү маанилери келип чыккан: Айрым өсүмдүктөрдүн сөңгөгүнүн өз ара туташкан жерлери: М: *Мууну болот жалбыздын*,

Муңу болот жалгыздын (Токтогул).

2. *Каруу*, *күч кубат* деген мааниде колдонулат. М: *Кароосу да жакшы болбогондуктан Каныбекке оңой менен муун кирбей койду* (К.Ж.).

3. Жаш өзгөчөлүк боюнча жакындыкты туюнтат. М: *Мындай иште жаш муундар менен орто муундар күч берет* (Оозеки кептен).

4. Тилдик термин. М: *Сөздүн бир же бир нече тыбыштык комплексттен турган мындай бөлүкчөсү муун деп аталат* (Э.А.).

Сөз жана сөз айкаштарындагы көп, өтмө маанилүүлүк маселелерине кеңири анализ жасап, орчундуу илимий пикирлерди айткан окумуштуулардын бири – проф. Б.Усубалиев. Ал өзүнүн “Көп маанилүүлүктүн жаралыш себеп-өбөлгөлөрү жана ык-жолдору”, “Кыргыз тилин иликтөөдөгү айрым түйүндү маселелер” деген аталыштардагы көлөмдүү макалаларында аталган проблемга байланышкан орчундуу маселелерди козгоп, айрым теориялык кемчилдиктерди толуктоочу пикирлерин айткан:

Автор 1-макаласында “...Демек, кеп сөздөр көбөйүп кетет деген аңсезимдүү далалатта да, тыбыштардын санынын аздыгында да эмес. Анда эмнеде?” “Көп маанилүүлүктүн жаралбай коюшу мүмкүнбү, аны жаратпай коюу анын автору, жаратуучусу адамдын колунан келеби, көп маанилүүлүк пайдалуубу, же зыяндуубу?” деген мазмундагы проблемалуу суроолорду коюп, аларга жооп издейт жана ынанымдуу пикирлерди айтат. “Көп маанилүү сөздөрдүн маанилеринин баары бир эле учурда жаралышы мүмкүн эмес: бир мааниси мурда жаралса, экинчиси кийин жаралат, бирок тилдин өнүгүшүнүн

белгилүү бир этабында бардык мааниси катар жашай берет. Буга байланыштуу тилдин бүгүнкү абалы боюнча алып караганда, кайсыл бир сөздүн маанилеринин баары бир учурда пайда болгондой, бүтүн да дал ошол калыбында жашап жаткандай кабыл алынат.

Көп маанилүү сөздөрдүн маанилеринин баары эле бирдей укукта боло бербейт: булардын айрымдары баштапкы, негизги, ал эми калгандары алардын негизинде жаралган туунду маани болуп саналат. Негизги маани башка сөздөр менен айкашуу жагынан эркин келсе, туундуу маанилер колдонулуу мүмкүнчүлүгүнө карай чектелген мүнөздө болот. Туунду маанилер негизги мааниге карым-катышы боюнча да өз ара айырмаланат” деген объективдүү пикирин айтып келип, “...Кыскасы, ал бир эле маалда жаңы төрөлгөн ымыркай да жана кылымдарды карыткан ак сакалдуу карыя да. Бул маселе атайы иликтөөнү талап кылган өзүнчө олуттуу маселе...” деп тыянак чыгарат. Макалада метафора, метонимия, синекдохалык ыктар аркылуу келип чыккан бир топ көп маанилүү сөздөрдүн бир нечеленген маанилери ачылып талданган жана үч бөлүктөн турган жыйынтык корутунду чыгарылган.

2-макаласында окумуштуу кыргыз тили илиминде сан атооч, сын атооч, сөздөр боюнча буга чейин бир жактуу айтылып келген эрежелердеги кемчилдиктерди козгоо менен, андай кемчилдиктердин аталган сөз түркүмдөрүнүн окутулушунда да кедергиси тийип жаткандыгын адилеттүү белгилейт, ошону менен бирге эле “тилдик кубулуштарды ар тараптуу кароо зарылдыгын” эскертет. Бул макаланын негизги мазмунун да лексикалык маанилердин типтери түзгөн. Автор бул маанилик өзгөчөлүктөрдүн: а) тике, туунду, өтмө маани; б) синтаксистик-контексттик маани; в) фразеологиялык жактан шартташкан маани болуп бөлүнөрүн белгилеп, буларга байланышкан беш проблемалуу суроолорду коет да, аларга фактылык материалдардын негизинде жооп берет. “Көп жана өтмө маани” түшүнүктөрүн бириктирип “туунду маани” деп карап, көп маанини “элестүү эмес туунду маани”, ал эми өтмө маанини “элестүү туунду маани” деп ажыратат. Ошондой эле “сөздөрдүн фразеологиялык байланма мааниси”, “сөздөрдүн синтаксистик-контексттик мааниси” деген маанилик түрлөр боюнча да кеп кылат.

II БАП “Кенже эпостордогу атооч сөздөрдүн көп жана өтмө маанилерде колдонулуу бөтөнчөлүктөрү” деген аталышта берилип, ал төмөнкүдөй негиздеги төрт параграфта каралды:

2.1. Эпосторго мүнөздүү тилдик өзгөчөлүктөр жөнүндө. Эпостук чыгармалар оозеки кептик белгилерди да камтып, анын тили – көркөм кептеги өз алдынчалыкка, өзгөчөлөнгөн көркөмдүккө, уйкаштыкка, кооздукка ээ болгон адабий жанрдын өзүнчө үлгүсү. Эпостордун лексикалык кору өтө бай келип, көп, өтмө маанилерде берилген сөз жана сөз айкаштары арбын колдонулат. Тилдик айрым каражаттардын кыстырылып, же тескерисинче кыскарты-

лып берилиштери, айрым сөздөрдүн бир нече ирет кайталанып, бирок грамматикалык жактан ар башка кызматта келүү менен өзүнчө маанилик айырмачылыктарда берилиштери кыргыз тилинин байлыгын гана эмес, ойду берүүдөгү ийкемдүүлүгүн да айгинелейт. Маселен, “*Ким көрүптүр мындайды, Жанагы сөзү чындайбы? Жалган эмес, чын болсо, Дүнүйөгө жыргайлы*” (“Кедейкан”) деген саптардын курамын түзгөн сөз жана сөз айкаштарынын, дээрлик, бардыгы жогорку көркөмдүктө, өтмө-каймана маанилерде, ошол эле учурда шыр уйкаштыкта берилген. Т.а., алар төмөнкүдөй маанилик өзгөчөлүктөрдө: “Ким көрүптүр” – “эч ким көргөн эмес”, “Мындайды” – “болуп көрбөгөн таң калыштуу сөздү”, “Жанагы” – бая айткан”, “чындайбы?” – “аткарылышына ишенсе болобу?”, “Жыргайлы”, – “марыйлы”, “байып калалы” деген түшүнүктөрдө колдонулган.

2.2. Зат атоочтордогу көп жана өтмө маанилердин берилиши.

Кенже эпостордогу көп жана өтмө маанилүү сөздөрдүн ичинен зат атоочтор бир топ арбын колдонулуп, ал эми алардын ичинен адамдын жана жаныбарлардын дене мүчөлөрүнүн аталыштарын билдирген сөздөрдүн көп экендиги ачык көрүнөт. Анын негизги себеби катары адамзаттын дүйнө таанымындагы, сырткы чөйрө менен болгон карым-катышындагы дене мүчөлөрүнүн ролунун, функциясынын ордун көрүүгө болот. Зат атоочтун кептеги мындай өзгөчөлүктөрдө колдонулуу мүмкүнчүлүгүнүн кеңдигин көрсөтүү менен Т.Аликулов сөздөрдөгү көп жана өтмө маанилүүлүктүн келип чыгышында улуттук дүйнө таанымдын, карым-катыштык чөйрөнүн да ролу чоң экендигин белгилейт. Бул ойдун бир топ объективдүү илимий пикир экендигин кыргыз тилинин мисалында да тастыктоого болот. Маселен, *Аркамда калган туяк жок*,

Акырет кетсем, чырак жок (“Кедейкан”) деген сүйлөмдөрдөгү *туяк*, *чырак* сөздөрүнүн кийинки, же өтмө маанилеринин келип чыгышында кыргыз элинин тарыхый-социалдык абалынын, чөйрөлүк руханий ой жорумунун себеп болгондугу байкалат. Анткени байыртадан бери мал чарбачылыгы менен тыгыз карым-катышта жашаган элдин таанымында туяктуу жаныбарлардын (негизинен жылкынын мисалында) жашоосундагы туяктын функциясы айкын көрүнгөн да, карып-арып ал-күчтөн тайганда туяк сыяктуу өзүн асыроочу эркек балдарын *туягым* деп аташкан. Ушундай таанымдын негизинде кыргыз эли *Така туякты сактайт, туяк тулпарды сактайт, тулпар эрди сактайт, эр элди сактайт* деген өндүү учкул айтымдарды чыгарышкан. Ал эми өз урпактарын өмүр жолун улоочу, атын сактоочу, келечегин жарык кылуучу субъект катары кабылдашып, балдарын *чырагым*, *жарыгым* деп эркелетишкендиктен, *чырак* деген сөздүн кийинки туунду мааниси келип чыккан. Бирок мындай сөздөр тексттик мазмунга ылайык түрдүүчө маанилик бөтөнчөлүктөрдө берилип калышы мүмкүн. Буга мисал катары жогоруда алынган үзүндүнү кийинки *Ошончону бүлдүрдүм, колго түшсөм, сурак жок* деген саптары менен биргелик-

те карасак, *чырак* сөзүн *балам* деген, же *туяк* сөзүнүн синоними катары эмес, *О дүйнөмдү жарык кылуучу, мени актоочу соопчулук иштерим жок* деген диний түшүнүктөгү маанини да туюнууга болот. Мындан көп, же өтмө маанилерди туура кабылдоодо контексттик өзгөчөлүктүн ролу чоң экендиги көрүнөт.

Зат атоочтордун эпостук чыгармалардагы колдонулуу алкагы кеңири жана атооч, этиш сөздөр менен айкаша келүү абалына ылайык келип чыккан маани туюнтуучулук мүмкүнчүлүгү көп кырдуу. Бир эле зат атоочтун бир эле чыгармада айырмалуу маанилерде колдонулган учурлары бир топ арбын. Маселен, *Жырткычы күч жан келбей,*

Жаралганы ээн экен (“Жоодарбешим”).

Каргашалуу жан чыкса,

Бир башыңа күч келет (“Жоодарбешим”) деген саптарда катышкан *күч, жан* зат атоочтору ар башка сапта ар башкача маанилерде колдонулган. Мындагы *күч* сөзү 1-мисалда *көп, келгенди жок кылат* деген маанини билдирсе, ушул эле сөз экинчи сүйлөмдө татаал этиштин тутумунда келип, *кыйынчылык, оорчулук* деген маанини туюнтуп колдонулду. Ал эми *жан* сөзү 1-сапта өзүнүн баштапкы абстрактуу маанисинде эмес, *адамзат, айбанат*, жалпы эле *жандуу зат* деген түшүнүктө берилсе, кийинкисинде алдындагы сын атоочтун маанилик катышына ылайык *жоо, жырткыч* деген маанилерди туюнтту.

2.3.Сын атоочтордун көп жана өтмө маанилерде колдонулушу. Зат атооч сөздөргө салыштырмалуу сын атоочтор эпостук чыгармаларда көп, же өтмө маанилерде сейрегирээк колдонулса да, башка сөз түркүмдөрүнө караганда бир топ арбын кезигери көрүнөт. Сын атоочтор өз табиятында (аныктагычтык милдетте) келип да, заттанып (субстантивация процессине дуушарланып) келип да көп, же өтмө маанилерди туюнтуу менен түрдүүчө өзгөчөлүктөрдө колдонулган.

Маселен, *Ушу жерде билинди,*

Ишиңден байкап отурсам,

Ууру Кедей, арамың,

Ичиңде жок адалың деген мисалдагы ууру сын атоочу аныкталгыч менен грамматикалык катышта келип,

бирок түз маанисинде эмес, *алдамчы, адамдын акылын уурдаган* деген мааниде берилсе, *арамың* заттануу процессине дуушарланып, ээлик милдетти аткаруу менен *арам оюң, жамандыгың* деген мааниде, анын антоними катары келген *адалың* ошондой эле грамматикалык кызматта келип, *түз оюң, жакшылыгың* деген маанилерде колдонулду. Ал эми,

Бир өзүңдү келет деп,

Кайран сулуу бул күндө,

Кызыл өңү кер деген,

Кара жер менен тең деген

Зордуктап алып Жанаалы,

(“Жоодарбешим”) деген

мисалда катышкан *кызыл* – жагымдуу, маанайлуу, ажарлуу; *кер* – жүдөңкү, чарчаңкы, ажарсыз; *сулуу* – сүйкүмдүү, акылдуу аял; *кара* – эч нерсе өспөгөн,

жараксыз деген маанилерде берилген. Кээде эки сын атооч өз ара синтагматикалык катышта келип, биргелешкен өтмө маанини билдирсе (*Алдатабы Азимхан, Арам куу, ага бактысын* (“Кедейкан”), кээде сын атоочтук эмес, тактоочтук кызматта (*Жоргосун салып урдуруп, Жаңы эле жөнөп калды эле* (“Жоодарбешим”) колдонулган. Ошондой эле айрым учурда сын атоочтун базасында синтетикалык ыкта жасалган туунду зат атоочтун ордун уңгусу катары келген сын атооч алмаштырып калган учурлар кезигет. М:

Ак жөкө деген марал бар, баатыр,

Каргышы ката кетпеген,

Бир башыңа жаман бар, баатыр (“Жоодарбешим”) деген мисалдагы *жаман* сын атоочу *жамандык* деген түшүнүктө берилген.

2.4. Сан атооч, ат атооч сөздөрдүн эпос тилиндеги семантика-стилистикалык ийкемдүүлүктөрү. Ар кайсыл сөз түркүмүндөгү сөздөр өз табияттарына ылайык лексикалык маанисине катышы болгон экинчи бир жаңы маанидеги сөздүн жасалышына база болот жана андан кийин, же ага чейин эле көп, өтмө маанилерде колдонулушу мүмкүн. Сөздөгү мындай көп, же өтмө маанилүүлүк ал сөз качан гана сүйлөм курамында келгенде айкындалат, же кайсыл сөз менен айкаша берилгендигине жараша учурдагы мааниси келип чыгат. Маселен, *жол башта* деген татаал этиште *жол* сөзү түз маанисинде, *жол башчы* (жол баштоочу эмес) зат атоочунда өтмө мааниде, *кыя жол, ат жол* дегенде түз, *тар жол, тайгак жол* деп айтылганда түз мааниде да, өтмө мааниде да колдонулушу ыктымал.

Ушундай эле өзгөчөлүк сан атооч ат атоочторго да мүнөздүү болуп, алардагы көп, өтмө маанилүүлүк, зат атооч, сын атооч сөздөрдүн деңгээлинде болбосо да, ойду көркөмдөп берүүнүн тилдик бирдиги катары кызмат өтөй алышат.

Сан атоочтор чен-өлчөмдүк түшүнүктөрдү туюнтуу менен адамзат жашоосундагы пикир алышууда кеңири колдонулуп, социалдык өзгөчөлүктөргө ылайык улуттук тилдерде маанисин, колдонулуу чөйрөсүн кеңейтет. Маселен, кыргыз тилинде 1, 3, 7, 9, 40, сандары ыйык сандар катары кабылданып, алардын катышуусу менен бир тууган, бир боор, үчтүк, үчүлүк, жетилик, жетинин бири кызыр, жети ата, жети өмүрү жерге кирүү, төө баштаган бир тогуз, тогуз жолдун тоому, кыздын кырк чачы улук, кырк жигит деген өңдүү айтымдар калыпташкан.

Ат атоочтор зат атооч, сын атооч, сан атооч сөздөрдүн ордуна колдонулуу менен кепте орчундуу семантика-стилистикалык кызматты аткарат. Алар зат атооч, сын атоочтордой негизде көп, өтмө маанилерде колдонулбаганы менен, айрым ат атоочтор (өзгөчө сурама ат атоочтор) абстрактуу зат атоочтор менен айкаша келип, баяндоочтук функцияны аткарганда жалпы сүйлөмдүк мааниге таасирин тийгизет да, терс түшүнүктүк маанини пайда кылат. М: *Деңизге чыкканда мынчалык кооздуктун кереги эмне?! (Ч.А.) Кудаяр менен Атакулдун*

айырмасы канча?! (Т.К.). *Сен, сен дүйнө, сен дүйнө, Ким жеткен сенин түбүңө* (Элдик ырдан). ж.б. Алынган мисалдардагы *кереги эмне – кереги жок, айырмасы канча – айырмасы жок, ким жеткен – эч ким жеткен эмес* деген маанилерде берилген. Ат атоочтордун негизги тилдик бирдик болгон сүйлөм, айтымдарга тийгизген мындай таасирлери, кепте колдонулуу ийкемдүүлүгү бир топ арбын.

Ат атоочтордун айрым түрлөрү кенже эпостордо төмөнкүдөй маанилик бөтөнчөлүктөрдө колдонулган: *мен, сен* жактама ат атоочтору –**ныкы** мүчөсүн кабыл алуу менен эки эпосто семаниталык жактан да, грамматикалык жактан да эки башка өзгөчөлүктө берилген учурлары кезигет.

М: <i>Кандай айла кылсаң да,</i>	<i>Алган жарым Гүлайым,</i>
<i>Аксамай сулуу меники,</i>	<i>Акыл экен сеники,</i>
<i>Айланып кетпей төбөңдөн,</i>	<i>Ак эшенге ишенип,</i>
<i>Аңдыган ажал сеники</i>	<i>Акмактык болду меники</i>
(“Жоодарбешим”).	(“Кедейкан”).

Мындагы 1-мисалда катышкан **меники, сеники** ат атоочтору баяндоочтук кызматта келүү менен түз түшүнүктө берилип жатса, 2-мисалдагы ошол эле ат атоочтор ээлик кызматта келүү менен **сенин айтканың, менин кылганым** деген көмүскөлүү, образдуу маанилерди туюнтту. Ат атоочтордун мындай семантикалык бөтөнчөлүктө колдонулушу оозеки кепте да, көркөм кепте да өтө сейрек учурайт.

Баары, бүт баары, бардыгы деген ат атоочтордун ордуна *түгөл, бүт* сөздөрү колдонулган учурлар кезигет: *Багып жүргөн кырк тулпар,*
Түгөл айдап келди дейт (“Эр Төштүк”).

<i>Токойдогу болгон жан,</i>	<i>Бул дүйнөдө болгонду,</i>
<i>Түгөл шашып калды эле.</i>	<i>Бала баатыр бүт көрдү</i>
(“Жоодарбешим”). ж.б.	

Мына шилтеме ат атоочу баяндоочтук кызматта кайталанып берилүү менен өзүнчө уйкаштыкты, көркөмдүктү жараткан:

Сыймык мына, бак мына,
Минсең алтын так мына (“Кедейкан”). ж.б.

Кайда, кайдан сурама ат атоочтору көмөкчү сөздөр менен синтагмалык катышта келип, өзү катышта болгон сөздүн терс маанисин туюнткан баяндоочтук кызматта келген учурлар кезигет:

<i>Колунда калкан, найза бар,</i>	<i>Ар айбанат мекендеп,</i>
<i>Мындай чоң адам кайда бар.</i>	<i>Бул жердей кайдан жер болгон</i>
(“Жоодарбешим”).	

III БАП “Нагыз жана туунду формадагы этиштердин көп, өтмө маанилерде колдонулушу” деп берилди жана үч параграфта каралды.

3.1. Жөнөкөй этиштердеги көп жана өтмө маанилердин берилиши.

Кыймыл-аракеттик, иш аракеттик процесстер түрдүүчө кырдаалдык өзгөчөлүктөрдө ишке ашкандыктан, этиштердин табиятынан көп же өтмө маанилерди туюнтуу мүмкүнчүлүктөрү кеңири. Алар жакталуучу формада келегенде, өзү катышкан сүйлөмдө негизги ролду (предикаттык функцияны) аткаруу менен түрдүүчө маанилик өзгөчөлүктөрдө арбын колдонулат. Этиштердин кандай грамматикалык формада, түзүлүштө (тубаса же туунду, жөнөкөй же татаал, нагыз же көмөчү) берилиши, кайсыл сөз менен синтаксистик катышта келиши да анын маанилик бөтөнчөлүктөрүнүн кеңейишин, же тарышын шарттайт. Маселен, *сал* (көз сал, жолго сал, камчы сал ж.б.), *чал* (жер чал, селде чал, буттан чал ж.б.), *ал* (бет ал, тил ал, аял ал ж.б.), *тарт* (араба тарт, тамеки тарт, айыпка тарт ж.б.) сыяктуу этиштер айрым сөздөр менен туруктуу айкалышты, айрымдары менен эркин айкалышты түзүп, биринде көмөчү этиш катары, биринде нагыз этиш катары колдонулат. Алардын бул өндүү семантика-грамматикалык көп кырдуулугу көп, өтмө маанилердин келип чыгышын шарттайт.

3.2.Татаал этиштердеги көп жана өтмө маанилүүлүктүн туюндурулушу. Этиштердин табиятынан атооч сөздөр менен эркин жана туруктуу абалдарда айкашуу мүмкүнчүлүктөрү кеңири. Мындай айкалыштар, жалпысынан, башкаруу байланышынын негизинде ишке ашат, анткени этиштер табиятынан өзү менен катышта келген атооч сөздөрдү маанилик жана грамматикалык жактан баш ийдирип, алардын атооч, иликтен башка төрт жөндөмөнүн биринде турушун талап кылуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. М: *Үйгө кир, кымыз ич, иште бол, телефондон айтып кой; кабар ал, балээге калба, көңүлдө жүрөт, эстен чыкпайт* ж.б.

Синтаксистик жол менен жасалган татаал этиштер эки же андан көп уңгулардын өз ара туруктуу абалдагы, багыныңкы байланыштагы айкашынан түзүлүп, уңгуларынын кайсыл сөз түркүмүндөгү сөздөрдөн экендигине ылайык *атоочтук уңгулуу татаал этиштер, этиштик уңгулуу татаал этиштер* болуп бөлүнөт. Атоочтук уңгулуу татаал этиштер абстракттуу жана конкреттүү маанидеги зат атоочторго *сал, кыл, ал, тарт, жар, бер, кой* деген өндүү көмөчү этиштердин айкаша келип, кыймыл-аракеттик түшүнүктөрдү туюнтушунан жасалат. Мындай этиштерге бирдиктүү суроо коюлуп, көпчүлүгү түз маанидеги, айрымдары өтмө маанидеги кыймыл-аракетти билдирет. М: *Көз сал, убада кыл, кабар ал, жабыр тартпа, көз жар, жардам бер, сөз сал,эт байлады* ж.б.

Эгерде этиштик уңгу өз алдынча мааниге ээ болуп, аны атоочтук уңгудан ажыратып кароого мүмкүн болсо, татаал этиш эмес, эркин сөз айкашы уюшулат. М: *Ошол тоого барганда, Эки жагың аярлап,*

Жарагың колдон түшпөсүн. Өзүң аттан түшпөгүн (“Жоодарбешим”) деген мисалдагы *колдон түшпөсүн, аттан түшпөгүн* айкаштарынын грамматикалык курулуштарында, байланышуу жолдорунда эч кандай айырмачылык жок. Бирок алардын биринчиси – туруктуу айкалыш, же татаал этиш,

экинчисинде – эркин сөз айкашы. Анткени 1 – *түшпө* көмөкчү этиштик, 2 – *түшпө* нагыз этиштик кызматта келип, эки учурда эки башка семантикалык, синтаксистик кызматтарды аткарган. Ушул туруштарында *колдон түшпөсүн* сүйлөмдө баяндоочтук милдетти аткаrsa, кийинкиси биргеликте эмес, ажыратылып, *аттан* толуктоочтук, *түшпөгүн* баяндоочтук кызматта келди. Айрым учурда этиштин атооч сөз менен болгон бир айкашы эркин сөз айкашы катары да, өтмө маанидеги туруктуу айкалыш катары да колдонулат. Мындай учурда алар контекст аркылуу айкындалат. М: *Каныбек куу арчадан андасанда отко салып, сөзгө кулак төшөйт* (К.Ж). *Отко салып* өзүбүз өзүбүздү, ишеничтин кеткени-өкүнүчтүү (Обон. ырдан). ж.б.

3.3. Атоочтук, чакчыл формадагы этиштердин көп, өтмө маанилерде келүү өзгөчөлүктөрү.

Атоочтуктар менен чакчылдар этиштин туунду формалары катары келүү аркылуу нагыз этиштерге мүнөздүү болбогон белгилерди өздөрүнө камтып жүрүшөт да, көркөм кепте көп, өтмө маанилерде колдонула берет. Атоочтуктардын көбүнчө **-ган** формада берилиши жөнөкөй, татаал түзүлүштө, катарлаш орун абалында аныктоочтук кызматта келүү менен көп, өтмө маанилерде берилген учурлары эпостук чыгармаларда бир топ арбын учурайт. “Калк эскирткен”, “аралашып калганы” деген өңдүү өтмө маанидеги атоочтуктар эпостордун тилинде гана кезигет.

Атоочтуктардын, өзгөчө, **-ган** формалуу атоочтуктардын жөнөкөй, татаал түзүлүштө, катарлаш орун абалында аныктоочтук кызматта келүү менен көп же өтмө маанилерде берилген учурлары эпостук чыгармаларда бир топ арбын учурайт: *Жазыксыз элди камаган,*

Жанаалы дөөнү бир жолу,

Жалмаган Жоодар эмести (“Жоодарбешим”).

Талбай жерди чаламын,

Каалап чыккан сырттанды,

Кай тараптан табамын? (“Жоодарбешим”)

Бетинен нуру төгүлгөн,

Белесте турган ай экен (“Курманбек”). Бул мисалдарда катышкан *камаган* – баш көтөртпөгөн, *жалмаган* – өлтүргөн, жок кылган, *каалап чыккан* – издеп жүргөн, кадырлаган, *бетинен нуру төгүлгөн* – жагымдуу, жылдыздуу, сулуу көрүнгөн деген маанилерди туюндурган.

Чакчыл формалуу этиштер да көп, же өтмө маанилерди билдирүү мүмкүнчүлүгүн сактайт. Кенже эпостордун тилинде көп, өтмө мааниде келген чакчылдар негизинен, **-ып** формасында болорун белгилөөгө болот. Ошондой эле анын бул формада берилиши уйкаштыктын өзүнчө тибин да уюштурган тилдик бирдик катары арбын керектелген.

М: *Алым жетсе, сойсом деп,*

Канына мыктап тойсом деп,

Сазайын колго берсем деп... (“Жоодарбешим”) ж.б.

IV БАП “Көп, өтмө маанилердин фразеологизмдер менен сүйлөмдүк структурадагы тилдик бирдиктер аркылуу берилиши ” деген аталышта эки параграфта каралды.

4.1.Фразеологизмдердеги өтмө маанилүүлүк. Фразеологизмдер көркөм кепти уюштуруучу негизги тилдик бирдик катары келип, публицистикалык стилде, оозеки кепте, көркөм чыгармалардын тилинде (кара сөз түрүндөгүлөрүндө да, ыр түрүндөгүлөрүндө да) арбын колдонулат. Бул тилдик бирдиктин кенже эпостордун тилинде колдонулушу өтө көп кырдуу жана ар түрдүү. Айрым учурда фразеологизмдерге маанилик жактан да, тыбыштык жактан да жакын же окшош сөздөр кошулуп айтылып, фразеологизм менен башталып, фразеологизм менен аяктаган төрт саптар учурайт.

Маселен, *Эт жүрөгү эзилip,*

Ичинен муңу чечилип,

Күйүттө жүргөн шордуулар,

Көңүлү өстү жетилип (“Кедейкан”) деген саптарда “эт жүрөгү эзилүү”, “Көңүлү өсүү” фразеологизмдери өздөрүнө маанилик, тыбыштык жакындыктагы “чечилип”, “жетилип” сөздөрү менен катышта келүү аркылуу жогорку көркөмдүктөгү, уйкаштыктагы бирдиктүү маалымат берилген. Кээде эки фразеологизм татаал сүйлөмдүн курамындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн милдетин аткарып келип, өтмө маанидеги маалыматтарды камтыган сүйлөмдөр учурайт.

Мисалы, *Туйлады менин жүрөгүм,*

Тирүү эмес сенин иреңиң (“Кедейкан”) деген себептеш тең байланыштагы татаал сүйлөм “жүрөгү туйлоо”, “иреңи бузулуу” деген фразеологизмдерден уюшулган. Ушундай эле тең байланыштагы татаал сүйлөмдүк структурада үч фразеологизмдик өтмө маанилер

Баш кошуп оокат кылалы,

Мойнумда сенин милдетиң (“Кедейкан”) деген мисалда туюнтулган. Мында “баш кошуу”, “оокат кылуу”, “милдетин мойнуна алуу” фразеологизмдери өтмө маанидеги биргелешкен маалыматты жараткан. Ал эми *Конок берсең азыраак,*

Сөз кезеги меники (“Жоодарбешим”) деген мисалда кыргыз тилинде арбын колдонулган “Сөзгө конок бер” учкул айтымынын мазмуну жалпы тексттик ыкмага (уйкаштыкка) ылайык структуралык өзгөрүүгө учуратылып, мааниси чечмеленүү менен өзүнчө бир көркөмдүктө берилген. (Бул мисалда “конок” сөзүнүн “кезек” маанисинде колдонулары айкындалган).

Ошондой эле *Өзүм келип катылдым,*

Ушундай болмок катыгым (“Жоодарбешим”) деген татаал сүйлөмдүк курулушта уюшулган мисал да – “катылгандын катыгын берүү” учкул айтымынын эпостук чыгармалардын тилиндеги өзүнчө көркөмдүктө кайрадан иштеп чыгууларынын бир үлгүсү. Мындай тилдик көрүнүштөр эпостор-

дун тилине мүнөздүү болгон өзүнчө бир артыкчылык катары келип, тилдин жандуулугун, андагы мазмундук жана структуралык кеңири алкакты көрсөтүп турат. Тилдик мындай көп кырдуулуктун дагы бир көрүнүшү катары ар кайсыл эле сөз же сөз тизмектеринин баштапкы маанилеринин өзгөртүлүп, өтмө же жалпыланган маанилерди туюнтуп колдонулган учурларын айтууга болот.

Маселен, *Кайраным буудан барында,*

Качкан жандан кутулуп,

Кууган жанга жеткемин (“Жоодарбешим”) деген мисалдагы “барында” сөзү “буту сына элегинде, кырсыкка кабыла элегинде” деген маанини, “качкан жан”, “кууган жан” сөз тизмектери “душман, жоо, жырткыч, аң” деген жалпыланган маанилерди билдирип колдонулган. Ошентип, эпостук чыгармалардын тилинде оозеки кепке мүнөздүү тилдик көрүнүштөр арбын кезигет. Өтмө, көп маанилүү сөздөр, фразеологизмдер кара сөз түрүндөгү көркөм чыгармаларда көбүнчө автордук баяндоодо колдонулса, эпостордо көбүнчө каармандардын тилинде катышат. Фразеологизмдердин түпкү тыбыштык курулуштары, дээрлик, өзгөртүлүп берилет.

4.2.Сүйлөмдүк курулушта берилген тилдик бирдиктерде камтылган өтмө маанилер. Сүйлөмдүк курулушта уюшулган өтмө маанидеги тилдик бирдиктер да эпостук чыгармаларда арбын учурап, алар да фразеологизмдердей эле ойду, маалыматты каймана туюнтуунун, көркөм баяндоонун каражаты катары кызмат өтөйт. Бирок өтмө маанилерди камтыган сүйлөмдөр фразеологизмдердей “формалык туруктуулукка” ээ болбой, маалымат берүүчү тарабынан сюжеттик, окуялык мазмунга ылайык ошол учурда иштелип чыгылат.

Сүйлөм аркылуу туюнтулган өтмө маанилүүлүктүн уюшулуу бөтөнчөлүктөрүн, негизинен, төмөнкүдөй көрсөтүүгө болот:

1. Туруктуу айкалыштык же фразеологизмдик деңгээлге чыга электиги;
2. Эки же андан көп өз алдынча лексикалык мааниге ээ болгон сөздөрдүн, сөз айкаштарынын катышынан турушу;
3. Айрымдарында өтмө маанидеги сөз же сөз айкашы катышып, бирок ал маанилердин сүйлөм маанисине сиңип кеткендиги;
4. Өтмө маанинин көбүнчө баяндооч, кээде айкындооч мүчөлөр аркылуу берилиши;
5. Жөнөкөй жана татаал сүйлөмдүк курулушта берилиши. Татаал сүйлөмдүк структурада болсо, бир жөнөкөй сүйлөмү түз мааниде болуп, ал аркылуу экинчи жөнөкөй сүйлөмдөгү өтмө маанинин айкындалып турушу;

Бул айтылгандарды төмөнкү жана кенже эпостордун тилин анализдөө үчүн алынган мисалдар аркылуу тастыктоого болот.

Ит көйнөгүн мойнуна, Аруу тонун мойнуна,

Иле түшкөн бул бала. Кие түшкөн бул бала (“Жоодарбешим”). Алынган мисал эки жөнөкөй сүйлөмдүн катышынан туруп, ээлик милдетте келген

бул бала айкашынан башка бардык сөздөрү өтмө маанилерде колдонулган. 1-жөнөкөй сүйлөмдө *ит жандуу чыдамкай, майтарылбас, тозбос* деген маанилер берилсе, 2-сүйлөм аркылуу *табиятынан аруу, даңктуу, атактуу, ардактуу болуп жаралган* деген маани берилген. Мындай маанилерди андоого *ит, аруу* сөздөрү көмөктөшүп турат.

Жайытым жаман тарыды,

Жалдырап көңүл карыды (“Кедейкан”). Бул мисал ушул берилиши боюнча каралганда, *мал жайчу чөп өскөн жерлерим азайып кетти, ошого капаланып, кабатырланып жатам* деген маани берилгендей сезилиши мүмкүн. Бирок жалпы тексттин мазмуну менен тааныш адам мында *жашоом оордоду, мурдагыдай жашай албай калдым, кысым күчөп, аргам куруду* деген маанини аңдайт.

Казылуу жаткан орунан, Жанаалынын колунан,

Жайылуу жаткан торунан. Азат кылдым калкыңды (“Жоодарбешим”). Мындагы синтаксистик жактан бир өңчөй мүчөлүк абалда, айкындооч мүчөлөрдүн кызматында келген алгачкы үч саптагы маалымат өтмө маанилерде берилген. Аларда *Жанаалынын өкүм зордунан, кордоосунан, кыйноосунан* деген маанилер камтылган.

Сулуусун кыздын тандаптыр,

Желдеттин башын кандаптыр (“Жоодарбешим”). Бул сүйлөмдөрдө берилген маалыматты түз түшүнүүгө да болот. Бирок мындагы негизги маани элди өзү билгениндей кыйнап, *кордоп жатыптыр* деген түшүнүктө берилген.

Чынар да болсо кайран баш,

Чырпыгы куурап жыгылды (“Кедейкан”). Келтирилген мисалдагы ой, маалымат *чынар, чырпык* жөнүндө эмес, салыштыруу ыкмасы менен адам (сүйлөөчүнүн өзү, каарман) жөнүндө болуп жатат. *Чынар* Азимхандын падыша болуп тургандагы абалын туюнтса, *чырпык* бийлигин, саясий-социалдык абалын билдирип турат. Бул сүйлөмдө *бийлигимден, болгон мүмкүнчүлүгүмдөн ажырап, кор болдум* деген маани билдирилген.

Сүт болбосо, уу болсун, Үшкүрүк тартпай, үчөөнүн,

Мен дагы ичип көрөйүн. Аркасынан жөнөйүн (“Кедейкан”).

Мисалдагы акыркы эки саптын *балдарым менен күйөөмдүн күйүтүн тартып жүргөндөн көрө алардын артынан мен да өлөйүн* деген маанинин, маалыматтын айтылганын тексттик мазмун (сюжет) менен тааныш эмес окурман такыр эле аңдай албайт. Аңдай өтмө маанинин туюнтулушун алдыңкы эки саптагы маалымат да белгилүү негизде шарттаган.

Тиши чыккан балага,

Чайнап берген аш болбойт (“Жоодарбешим”). Бул учкул сөз баштапкы сүйлөмдүк структурасын, мүмкүнчүлүгү, жөндөмү жеткен адамга чечмелеп айтуу, даярдап берүү туура эмес, *ар ким өзү алып кетүү керек* деген өтмө маанисин сактоо менен ыр саптарында берилген.

Караңгы күнгө тушуксаң,

Балам, ойлонсоң, акыл-эс оңдойт (“Жоодарбешим”). Мындагы багыныңкы сүйлөм *Кыйынчылыкка, аргасыз абалга кабылсаң* деген өтмө мааниде колдонулуп, баш сүйлөм менен шартташтык мааниде катышкан.

КОРУТУНДУ

1. Сөз жана сөз айкаштарынын маанилик бөтөнчүлүктөрү тилдеги негизги маселе болгондуктан, аны ар тараптан изилдөө иш аракеттери жүргүзүлдү.

2. Көп, өтмө маанилерде колдонулган сөз жана сөз айкаштарынын түрк тилдериндеги изилдениш абалы.

3. Эпостордун тили оозеки кепке мүнөздүү белгилерге ээ. Баатырдык эпостор менен турмуштук эпостордун тилинде белгилүү чектеги айырмачылыктар бар, бирок көп, өтмө маанилүү тилдик бирдиктер эки түрүндө тең арбын колдонулат.

4. Ишибиздин негизги изилдөө объектиси болгон көп, өтмө маанилүү сөздөрдү сөз түркүмдүк өзгөчөлүктөрүнө ылайык ажыратып карадык:

а) Зат атооч сөздөрдүн тилдеги басымдуу ролу элдик оозеки чыгармаларда катышкан көп, өтмө маанилүү сөздөрдөн да көрүнөт. Башка сөз түркүмдөрүнө салыштырмалуу (этиштердин башка) зат атоочтор кенже эпостордун тилинде да көп жана өтмө маанилерде арбын колдонулган.

б) Сын атоочтор өз табиятында келип да, заттанып келип да, кээде эки сын атооч катарлаш келип, кээде тактоочтук кызматты аткарып, түрдүү маанилерде колдонулган.

в) Сан атооч, ат атооч алардагы көп, өтмө маанилүүлүк зат атооч, сын атоочтордогудай деңгээлде болбосо да, ойду көркөмдөп берүүнүн тилдик бирдиги катары кызмат өтөшөт.

5) Кыймыл-аракеттик, иш аракеттик процесстер түрдүүчө кырдаалдык өзгөчөлүктөрдө ишке ашкандыктан, этиштердин табиятынан көп, же өтмө маанилерди туюнтуу мүмкүнчүлүктөрү кеңири. Этиштин кандай грамматикалык формада, түзүлүштө берилиши, кайсыл сөз менен синтаксистик катышта келиши да анын маанилик бөтөнчөлүктөрүнүн кеңейишин, же тартышын шарттайт.

а) Кенже эпостордун тилинде татаал этиштерге салыштырмалуу жөнөкөй түзүлүштөгү этиштердин көп же өтмө маанилерде берилиши сейрегрээк учурайт. Алардын айрымдары өз алдынча маанилик айырмачылыктарда, же кайталанган абалда бир нече жолудан колдонулса, айрымдары бир-эки иреттен гана туунду маанилеринде берилген.

б) Татаал этиштер бир топ эле арбын кезигип, алардын атооч сөздөр курамында келген түрлөрүндө көп маанилүүлүктүн арбыныраак туюнтулары байкалат. Андагы этиштик бөлүк көмөкчү сөздүк кызматта келип, өзү айкашкан атоочтук бөлүктүн маанисине ылайык көптөгөн маанилердин жасалышын камсыздайт.

в) Атоочтуктар менен чакчылдар этиштин туунду формалары катары келүү аркылуу нагыз этиштерге мүнөздүү болбогон белгилерди камтып жүрүшөт да, көркөм кепте көп, өтмө маанилерде колдонула берет.

г) Чакчыл формалуу этиштер да көп, же өтмө маанилерди билдирүү мүмкүнчүлүгүн сактайт.

6. Фразеологизмдерге, негизинен, көп маанилүүлүк эмес, өтмө маанилүүлүк мүнөздүү. Кенже эпостордун тилинде фразеологизмдердин бардык түрлөрү арбын учурайт, а түгүл жалаң фразеологиялык айкалыштардан уюшулган бир нече саптар да кезигет. Ошондой эле бир эле эпосто бир фразеологизмдин бир нече варианттары атайын максатта пайдаланылган учурлар кезигет.

8. Эпостук чыгармаларда фразеологизмдик деңгээлге чыкпаган сүйлөмдүк структурада уюшулуп, өтмө маанилерди билдирген тилдик бирдиктер да арбын кезикти.

Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары төмөнкү эмгектерде чагылдырылды:

1. Исакова, Т.Ж. Сөз менен сөз айкаштарындагы көп жана өтмө маанилүүлүк жөнүндө [Текст] / Т.Ж.Исакова // Ош МУнун жарчысы. Чыгарылышы: 4. -Ош, 2015, 57-60-б.б. (160 б.).

2. Исакова, Т.Ж. Сөз маанилеринин кыргыз тили илиминде изилдениши [Текст] Т.Ж.Исакова // Ош МУнун жарчысы. Чыгарылышы: 4. –60-63-б. (160 б.).

3. Исакова, Т.Ж. Көп, өтмө маанилүү сөз жана сөз айкаштарынын “Жоодарбешим” эпосунда колдонулушу [Текст] Т.Ж.Исакова // Международный научный журнал. – 2016. Чыгарылышы: 9 (22). – 60-63-б. (125 б.)

4. Исакова, Т.Ж. Эпосторго мүнөздүү тилдик өзгөчөлүктөр жөнүндө [Текст] Т.Ж.Исакова // Международный научный журнал. – 2016. Чыгарылышы: 9 (22). – 64-68-б. (125 б.)

5. Исакова, Т.Ж. Көп жана өтмө маанилердин фразеологизмдер менен сүйлөмдөр аркылуу берилиши [Текст] Т.Ж.Исакова // Филология. - 2017. – 172-181-б. (397 б.)

6. Исакова, Т.Ж. Сүйлөмдүк курулушта берилген тилдик бирдиктерде камтылган өтмө маанилер [Текст] Т.Ж.Исакова // Филология. -2017. –182-189-б. (397 б.)

7. Исакова, Т.Ж. Атоочтук, чакчыл формалуу этиштердин көп жана өтмө маанилерде келүү өзгөчөлүктөрү [Текст] Т.Ж.Исакова //ОшМУнун жарчысы. – 2018. Чыгарылышы: 1. –74-80-б.(127 б.)

8. Исакова, Т.Ж. Татаал этиштердеги көп жана өтмө маанилүүлүк [Текст] Т.Ж.Исакова //ОшМУнун жарчысы. – 2018. Чыгарылышы: 1. –80-87-б. (127 б.).

Исакова Таалайкан Жумабаевнанын “Көп жана өтмө маанилерде колдонулган тилдик бирдиктердин эпостордо берилүү бөтөнчөлүктөрү” деген темада 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: маани, полисемия, көп мааниүүлүк, омоним, өтмө маани, номинативдик маани, кош маани, стилдик ыкма, фразеологизм, сөз, сөз айкашы, коннотативдик маани, контекст, парадигма, тилдик бирдиктер, атооч сөздөр, этиш ж.б.

Изилдөөнүн объектиси – кенже эпостордун тилинде кезиккен көп жана өтмө маанилүү сөздөр менен сөз айкаштары, сүйлөмдүк бирдиктер.

Изилдөөнүн предмети катары ошол сөз жана сөз айкаштарынын чыгармада колдонулуу маани-маңызы, орду, ролу, түрлөрү менен грамматикалык формалары алынды.

Изилдөөнүн максаты – кенже эпостордо кезиккен көп, өтмө маанилүү сөз жана сөз айкаштарынын, сүйлөмдүк бирдиктердин колдонулуу бөтөнчөлүктөрүнө семасиологиялык, лингвопоэтикалык багыттардан илимий анализ жүргүзүү.

Изилдөөдөн алынган натыйжалар жана анын жаңылыгы. Кенже эпостордун тилдик бөтөнчөлүктөрү алгачкы жолу семасиологиялык, лингвопоэтикалык багыттардан атайын максатта изилденди. Эпостордо арбын колдонулган көп жана өтмө маанилүү тилдик бирдиктерге биринчи ирет тилдик анализ жүргүзүлүп, көп маанилүү сөздөр сөз түркүмдөрүнө ажыратылып анализделинди. Сөздөрдүн экиден сегизге, кээде онго чейинки маанилик өзгөчөлүктөрү көрсөтүлдү жана тилдик анализ берилди. Ошондой эле фразеологизмдердин эпостук чыгармаларда түрдүүчө маанилик өзгөчөлүктөрдө, ар кыл грамматикалык формаларда колдонулушу, өтмө мааниде колдонулган сүйлөмдүк структурадагы тилдик бирдиктер талдоого алынды. Аларды туура кабылдоонун талаптары, эске алынчу тараптары белгиленди.

Иштин колдонулуу чөйрөсү. Диссертациянын материалдарынын жогорку окуу жайларында филологиялык адистиктеги студенттерине окулуучу лексикология (семасиология, фразеология, лексикография), морфология, синтаксис, стилистика, көркөм текстке лингвистикалык анализ предметтерин өтүүдө пайдаланууга жана өзүнчө атайын курс катары окутууга мүмкүн.

Изилдөөнүн практикалык керектүүлүгү. Изилдөөдө колдонулган, талданган фактылык материалдар, теориялык жоболор практикада арбын колдонулат. Студенттерге, окуучуларга элдик оозеки чыгармаларды окутууда бул талданган мисалдарды кенен тааныштыруу абдан жакшы натыйжа берет.

РЕЗЮМЕ

диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук Исаковой Таалайкан Жумабаевны по специальности 10.02.01 – кыргызский язык на тему “Особенности передачи в эпосах многозначных языковых единиц, использованных в переносном значении”

Ключевые слова: значение, полисемия, многозначность, омоним, переносное значение, номинативное значение, двусмысленность, стилистический прием, фразеологизм, слово, словосочетание, коннотативное значение, контекст, языковые единицы парадигмы, именные части речи, глагол и др.

Объект исследования – многозначность слов, словосочетаний, единиц предложений в переносном значении, встречающихся в языке малых эпосов.

Предметом исследования являются значение, место, роль, виды и грамматические формы слов и словосочетаний в произведении.

Цель исследования – проанализировать особенности использования многозначных слов, словосочетаний, единиц предложений в переносном значении, встречающихся в малых эпосах, с семасиологической, лингвопоэтической направленности.

Результаты и новизна исследования. Впервые исследованы языковые особенности малых эпосов с семасиологической, лингвопоэтической направленности, а также проанализированы переносные значения многозначных языковых единиц, часто используемых в малых эпосах. Многозначные слова были распределены по частям речи. Указаны смысловые особенности слов, достигающие от двух до восьми, иногда до десяти и проведен языковой анализ. Проанализировано использование в эпосах фразеологизмов в различных смысловых особенностях и грамматических формах и языковых единиц в переносном значении в структуре предложения.

Отмечены требования их правильного восприятия и приняты во внимание некоторые стороны.

Сфера применения. Материалы диссертации могут быть использованы при изучении предметов лексикология (семасиология, фразеология, лексикография), морфология, синтаксис, стилистика, лингвистический анализ художественного текста студентами филологической специальности вузов и в качестве спецкурсов.

Практическая значимость исследования. Использованные и проанализированные фактические материалы исследования, теоретические положения часто применяются на практике. Широкое ознакомление студентов, учащихся с проанализированными примерами работы даст хороший результат при изучении произведений устного народного творчества.

RESUME

Summary of the thesis for the degree of candidate of philology in the specialty Kyrgyz language on the topic “Particularities of language units used in polysemantic and figurative meanings in small eposes” written by Isakova Taalaykan Jumabaevna.

Key words: meaning, polysemy, multiple meaning, homonym, figurative meaning, nominative meaning, double-meaning , stylistic device phraseological units, word, word combination, connotative meaning, context, unit of language, paradigms, nominative parts of speech, verb and etc.

Matter of the study: polysemy and figurative meaning of words, word combinations in small eposes

Subject of the study: the usage of meaning, place of action, types of grammatical forms of words and phrases in the creation

Purpose of the study: to analyze particularities the usage of polysemantic and figurative meaning of words, phrases, unit of sentences in small eposes with semasiologically and epic-linguistic directivity .

Results and novelty of the study: Linguistic particularities of semasiologically and epic-linguistic directivity were investigated firstly. Polysemantic and figurative meaning of words in small eposes were also analyzed. and distributed by parts of speech. The particularities of meaning of words from two to eight, even up to ten are pointed out, and a language analysis is given for them. The analysis of the use of phraseological units in epics in various semantic features and grammatical forms and linguistic units that are used in the figurative meaning in the structure of the sentence is analyzed. The requirements of their correct perception are noted and the parties are taken into consideration, to which it is necessary to pay attention.

Scope of application: The materials of the thesis can be used in the study of subjects of lexicology, semasiology, phraseology, lexicography, morphology, syntax, stylistics, linguistic analysis of artistic text by the students of the philological specialty of universities as special courses.

Practical value of the study: Used and analyzed factual research materials, theoretical provisions are often applied in practice. Wide familiarization of students, with analyzed examples of work will give an effective result in studying the works of oral folklore.

Басууга 29.10.2018-ж. кол коюлдуу
Өлчөмү 60x84. 1/16. Көлөмү 1,6 б.т.
Офсет кагаз. Офсеттик басуу. Нускасы 40.

«Сарыбаев Т.Т.» Ж.И.
Бишкек ш., Раззаков көчөсү, 49
т.0708058368
e-mail: talant550@gmail.com